

Mürəkkəb cümlənin tədrisində müşahidə edilən problemlərin həllində sintaktik təhlilin rolu

Rəhilə Hümətova ¹

XÜLASƏ

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair formalaşmış elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir. Mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya qoyulan məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mürəkkəb cümlə anlayışı və onun sadə cümlədən fərqi;
- mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini formalaşdıran cümlələr arasında bağlılıq;
- mürəkkəb cümlənin növləri;
- tabeli mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən tərəfləri bağlayan vasitələr;
- bağlayıcı və bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr;
- tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mövcud olan məna əlaqələri.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tərkib hissələrinin quruluşunda və tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsində bəzən müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi.
 2. Tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsi.
 3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tərkib hissələrinə aid ortaq sözün və ya cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi.
 4. Tabeli mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins xəbərlili) sadə geniş cümlələrin və xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi.
 5. Ancaq, lakin bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi və s.
- Məqalədə tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində müşahidə edilən problemlərin həlli yolları konkret faktlarla aydınlaşdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

tabeli mürəkkəb cümlə, aktual problemlər, həmcins xəbərlili sadə cümlələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.10.2025

Qəbul edilib: 15.01.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

The Role of Syntactic Analysis in Solving Problems Observed in the Teaching of Complex Sentences

*Rahila Hummatova*¹

ABSTRACT

The scientific basis of the linguistic analysis of a complex sentence is formed by the scientific-theoretical knowledge and information on this topic. The goals set in teaching a complex sentence can be grouped as follows:

- the concept of a complex sentence and its difference from a simple sentence;*
- the relationship between the sentences that form the components of a complex sentence;*
- types of a complex sentence;*
- an independent complex sentence and the means that connect the parties that form it;*
- independent complex sentences with and without a connection;*
- the meaning relationships that exist between the components of an independent complex sentence.*

Sometimes certain difficulties arise in determining the meaning relationships between the components of an independent complex sentence, in the structure of its components, and in determining an independent complex sentence. They can be grouped as follows:

- 1. Determining independent complex sentences related in time, sequence, and cause-and-effect.*
- 2. Determining independent complex sentences whose components consist of simple and subordinate complex sentences.*
- 3. Identifying the common word or sentence member belonging to various components of independent complex sentences.*
- 4. Distinguishing between independent complex sentences and simple extended sentences with homogeneous members (especially homogeneous news) and some subordinate complex sentences whose news is expressed by the same person.*
- 5. Distinguishing between sentences connected with the conjunctions *amma, ancaq, lakin* etc.*

The article clarifies the ways to solve the problems observed in the teaching of independent complex sentences with concrete facts.

KEYWORDS

independent complex sentence, current problems, simple sentences with homogeneous information

ARTICLE HISTORY

Received: 09.10.2025

Accepted: 15.01.2026

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Giriş

Tədqiqat işinin mövzusu

Tədqiqatın mövzusu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tərkib hissələrinin quruluşunda, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins mübtədali və həmcins xəbərlə cümlələr) sadə cümlələrin fərqləndirilməsində müşahidə edilən çətinliklərin sintaktik təhlil vasitəsilə aradan qaldırılması məsələlərini əhatə edir.

Tədqiqatın əsas sualları

1. Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında əsas fərq nədən ibarətdir?
2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd nədir?
3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər hansılardır?
4. Bu problemin həlli yolları hansılardır?

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

Dilin sintaktik sistemində, o cümlədən nitqin ifadəsində iki və ya daha çox qrammatik əsasə malik cümlələr mühüm yer tutur. Bu cümlələrin tədqiqata cəlb edilməsi, komponentlər arasında məna əlaqələrinin və bağlayıcı vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, onların digər cümlə tipindən sintaktik təhlil vasitəsilə fərqləndirilməsi və səciyyəvi cəhətlərinin araşdırılması tədqiqat işinin elmi yeniliyini təşkil edir. Tədqiqat işinin nəticələrindən müəllimlər, dissertantlar və tələbələr tədris və elmi fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Metodlar

Mövzuda müəyyənləşdirilmiş məqsədin daha dolğun şəkildə ifadə olunması üçün düzgün metodoloji yanaşmadan istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işində *müşahidə, təsviri və linqvistik təhlil* metodlarından istifadə edilmişdir. Müşahidə aparılmadan, mövzunun müasir vəziyyəti təhlil edilmədən elmi baxımdan obyektiv nəticəyə gəlmək mümkün deyil. Linqvistik təhlil metodu elmi-nəzəri biliklərin tətbiqi və möhkəmləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, təhsilalanın özünüqiymətləndirmə, analitik düşünmə, müstəqil işləmə və tədqiqat aparma bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəticələr

- Mövzunu təhlil edərkən belə nəticəyə gəlinir ki, mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair verilmiş elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir.
- Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır. Sadə cümlələrin həmcins xəbərləri eyni şəxsdə ifadə olunur, halbuki tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri mübtədalardan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə ifadə edilə bilər.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən isə eyni şəxsə ifadə olunur.

Müzakirə

Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzə malik olan cümlələr fikrin geniş və əhatəli şəkildə ifadəsinə xidmət edir, həmçinin zəngin quruluş və məna xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Mürəkkəb cümlələr iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və tələffüz baxımından bütöv bir halda birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr sintaktik cəhətdən iki üsulla birləşir: cümlələrin ya hər ikisi bərabərhüquqlu olur, ya da onlardan biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur. Məsələn, *“Zəif külək əsir, ləpələr bir-birini qovurdu”* cümləsinin tərkib hissələri arasında bərabərhüquqluluq prinsipi mövcuddur, onlar arasında tabesiz bağlılıq yaradılır. *“Həqqi bilən bilir ki, zənnü gümanə sığmazam”* cümləsində isə birinci cümlə müstəqil, ikinci cümlə isə ondan asılıdır, yəni onu tamamlayır və həqqi bilənin nəyi bildiyini aydınlaşdırır. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında olan bu tip bağlılığa *tabeli bağlılıq* deyilir.

Mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb cümlə anlayışı və onun sadə cümlədən fərqi; mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini formalaşdıran cümlələr arasında bağlılıq; mürəkkəb cümlənin növləri.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən tərəfləri bağlayan vasitələr; bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr; tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini yaradan tərəflər arasında məna əlaqələri.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi və bu hissələrin quruluş xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı bəzən müəyyən çətinliklər yaranır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi.

2. Tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsi.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tərkib hissələrinə aid ortaq sözün və cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins xəbərlili) sadə geniş cümlələrin və xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi.

5. *Amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi.

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili prosesində əlavə üsul və bəzi prinsiplərə müraciət etməklə də qarşıya qoyulan məqsədə tam nail olmaq mümkündür. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin linqvistik təhlili zaman, ardıcillıq və səbəb-nəticə əlaqəli oxşar cümlələr haqqında verilmiş nəzəri məlumatları dərinləşdirməklə yanaşı, onlar arasındakı fərqli cəhətlərin şüurlu şəkildə dərk edilməsi yollarını da sadələşdirir. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələr sintaktik təhlilə cəlb edilir:

1. *Göylər matəmlilər kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdü* (A. Şaiq).
2. *At arabası Qaraoğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilirdi* (Ə. Vəliyev).
3. *Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər* (Ə. Vəliyev).

İki tərkib hissədən ibarət olan birinci cümlədə fakt və hadisələr eyni anda baş verir. Eyni vaxtda baş verən iş və proseslər cümlədə intonasıya vasitəsilə ifadə olunur. Cümlələrin yerini dəyişsək, məzmunu xələl gəlməz. Hər iki cümlənin xəbəri feilin nəqli keçmiş zamanının hekayə formasındadır; birinci tərkib hissənin feili xəbərində *-dı (idi)* şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Birinci tərkib hissənin sintaktik təhlili

- *bürünmüşdü* (nə etmişdi?) – xəbər (feili xəbər, quruluşca sadə);
- *göylər* (hara?) – mübtəda (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə);
- *çarşaba* (nəyə?) – vasitəli tamamlıq (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə);
- *qara* (necə?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, quruluşca sadə, tamamlığı təyin edir);
- *matəmlilər kimi* (nə cür?) – tərz-i-hərəkət zərfliliyi (qoşma ilə ifadə olunan substantivləşmiş sifət, quruluşca sadədir).

İkinci tərkib hissənin sintaktik təhlili

- *örtülmüşdü* (nə etmişdi?) – xəbər (feili xəbər, sadə);
- *dağlar, çöllər* (hara?) – mübtəda (həmcins mübtəda, isimlə ifadə olunub, sadə);
- *kəfənlə* (nə ilə?) – vasitəli tamamlıq (qoşma ilə ifadə olunan isim, sadə);
- *ağ* (nə cür?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, sadə, tamamlığı təyin edir).

İkinci cümlə üç tərkib hissədən təşkil olunmuş ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Burada da zaman anlayışı mövcuddur, lakin hadisə və faktlar eyni zaman daxilində deyil, ardıcıl şəkildə sadalanır. Bir hadisənin ardınca digər hadisə baş verir, yəni hadisələr

məntiqi ardıcılıqla düzülür. Ona görə də bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrinin yerini dəyişmək olmaz.

Nümunəyə diqqət edək:

Əvvəl qatar stansiyaya çatmalı, sonra poçt təhvil verilməli, daha sonra kağızlar ünvanlarına çatdırılmalıdır. Göründüyü kimi, cümlədə hadisələr məntiqi ardıcılıqla sadalanır. Cümlələrin əvvəlinə artırılan *sonra, daha sonra* vahidləri də həmin cümlədə baş verən hadisələrin ardıcılığından xəbər verir. Üçüncü cümlə iki hissədən təşkil olunmuş səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir və intonasiya vasitəsilə bağlanmış. Birinci hissədə baş verən hadisə obyektiv xarakter daşıyır, ikinci hissədə icra edilən hadisə üçün səbəbi ifadə edir. Həmin səbəbin nəticəsi isə ikinci tərkib hissədə öz əksini tapır. Deməli, kəndlilərin köçüb getmələri nəticə, torpağın duz basması isə səbəbdır. Hər iki cümlə əvvəlki hissələrdə təhlil edilən zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi analiz edilir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı yaxınlıq bəzən onların fərqləndirilməsində çətinlik yaradır. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədə ifadə edilən hadisə ikinci tərkib hissədəki hadisənin baş verməsinə səbəb olur. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə *nəticədə* sözünü, ardıcılıq əlaqəli cümlələrə *sonra* sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiilik, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə isə subyektivlik, şüurluluq olur (Kazımov, 2000, s. 291).

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha çox tərkib hissədən ibarət olduğu halda, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkiblərin sayı ikidən çox olmur. Belə cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə də səbəb-nəticə məzmunu qorunmuş olur. Məsələn: *Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər* (Ə. Vəliyev). Cümlə sadələşdirildikdə bu formada olur: *Torpağı duz basdığı üçün (basdığına görə) kəndlilər köçüb getmişlər.*

Göründüyü kimi, burada səbəbi bildirən birinci tərkib hissə feili sifət tərkibi və qoşma ilə birləşərək səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Kəndlilərin köçüb getməsi isə nəticəni bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəli bu cümləni səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də çevirə bilərik:

Kəndlilər köçüb getmişlər, çünki torpağı duz basmışdı.

və ya

Torpağı duz basmışdı, ona görə də kəndlilər köçüb getmişlər.

Lakin ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə belə çevirmə mümkün deyil. Beləliklə, həm sintaktik təhlil aparılır, həm də zahirən bir-birinə yaxın olan tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında əldə olunmuş elmi məlumatlar genişləndirilir.

Sintaktik təhlil tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Verilmiş cümləni sintaktik təhlil edək: *Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq.* Cümlə oxunduqdan sonra onun quruluşu və tərkib hissələri müəyyənləşdirilir. Tərkib hissələri bağlayan vasitələr (*ancaq, ki*) tapılır. Yaxşı olar ki, müəllim fəndaxili inteqrasiya yaradaraq bağlayıcılar və onların növləri haqqında xatırlatma etsin. Belə olan halda məlum olacaq ki, birinci və ikinci cümlə arasında əlaqə yaradan *ancaq* bağlayıcısıdır. Onlar arasında məna əlaqəsi də məhz bu bağlayıcısı vasitəsilə yaradılır (qarşılaşdırma əlaqəsi). İkinci cümlə üçüncü cümlə ilə tabelilik əlaqəsi vasitəsilə (*ki*) bağlanıb. *Ancaq hiss edirəm (nəyi?) – dərdimə heç bir əlac olmayacağını.* Deməli, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə (tamamlıq budaq cümləsi) şəklində qurulub. Bu cümləni sadələşdirək: *Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq dərdimə heç bir əlac olmayacağını hiss edirəm.* Tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuş həmin cümlələri sadələşdirdikdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğuna qətiyyəyən şübhə qalmır.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin əlaqələnməsində ortaqlıq cümlə üzvləri və ya cümlə üzvü olmayan sözlərdən istifadə olunur ki, bu da şagirdlərdə belə bir fikir formalaşdırır: bu cür cümlələr sadə cümlədir. Həm nəzəri biliklərin məqsədyönlü izahı, həm də sintaktik təhlilin tətbiqi bu kimi problemlərin aradan qaldırılmasında səmərəli nəticələr verə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edirik: *Düzün ortasında fit verildi, səs bir də təkrar olundu, qatar xırp dayandı* (M. Cəlal). Bu tabesiz mürəkkəb cümlə üç tərkib hissədən ibarətdir. III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş *düzün ortasında* yer zərfliyi hər üç cümlənin ortaqlıq üzvüdür. *Fit verildi – harada? Düzün ortasında. Səs təkrar olundu – harada? Düzün ortasında. Qatar dayandı – harada? Düzün ortasında.*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan ortaqlıq cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsindən əvvəl hər bir sadə cümlənin qrammatik əsası tapılır, cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə olduğu dəqiqləşdirilir, nəhayət, bu cümlələrin əlaqələnməsində ortaqlıq cümlə üzvlərinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də bəzən tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır. Bu, xüsusən həmcins mübtədə və həmcins xəbərli sadə geniş cümlələrin təhlili zamanı daha çox müşahidə edilir. Həmcins üzvlü sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələrin qarışdırılmasının əsas səbəbi cümlələrin qrammatik əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməməsidir.

Aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlil edək:

Aşağıda İran şəhərinə xas olan bağçalı həyətlər və evlər gözə çarpırdı (M. S.Ordubadi). *Həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşpazlar çırmadı, kəfkirlər, çömçələr iş düşdü* (M. Cəlal).

Birinci cümlənin təhlili

Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir, quruluşca sadədir, bir qrammatik əsası var (*həyətlər və evlər gözə çarpırdı*), cümləquruluşca, geniş və bütöv cümlədir.

- *Həyətlər və evlər nə edirdi? Gözə çarpırdı.* – Xəbərdir, feili xəbərdir, sadədir, həmçinin mübtədalara (*həyətlər və evlər*) uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanıb.
- *Nə gözə çarpırdı? Həyətlər və evlər.* – Mübtədadır, həmçinin mübtədadır, isimlə ifadə olunub, sadədir (gözə çarpan həm həyətlər, həm də evlərdir, xəbər onların hər ikisinə aiddir, yalnız bir qrammatik əsasa malikdir).
- *Nə cür həyətlər və evlər? Bağçalı.* – Təyindir, sifətlə ifadə olunub, sadədir.
- *Hansı (necə?) bağçalı? İran şəhərinə xas olan.* – Təyindir, feili sifət tərkibi ilə ifadə olunub, mürəkkəbdir, təyini təyin edib (*bağçalı*).
- *Harada gözə çarpırdı?* – Aşağıda, zərflidir, yer zərfliyidir, yer zərfi ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir.

İkinci cümlənin təhlili

Nəqli cümlədir, quruluşca mürəkkəbdir, tabesiz mürəkkəb cümlədir, beş tərkib hissədən ibarətdir, intonasiya ilə əlaqələnib, tərkib hissələri arasında ardıcılıq əlaqəsi vardır. Bundan sonra hər bir tərkib hissə sadə cümlə şəklində təhlil edilir.

Verilmiş cümlələrin sintaktik təhlilindən aydın olur ki, birinci cümlə həmçinin üzvlü sadə cümlədir və yalnız bir qrammatik əsasa malikdir. İkinci cümlə isə quruluşca mürəkkəbdir, iki və ya daha artıq (beş) qrammatik əsası vardır. Əslində, həmçinin mübtədalı və həmçinin xəbərlə sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək asandır. Məsələn, sadə cümlələrin həmçinin xəbərləri eyni şəxslərdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri isə mübtədadan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə olur: *Mən çox dedim, sən az eşitdin; Dinmək istədim, imkan vermədilər; Leyla həm çalır, həm də oxuyurdu* və s. Birinci cümlədə xəbərlərdən biri I şəxsin təkində, digəri isə II şəxsin təkində işlənmişdir. İkinci tabesiz mürəkkəb cümlədə birinci tərkib hissənin xəbəri I şəxsin təkində, digəri isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə şəklində və xəbər III şəxsin cəmində işlənib. Üçüncü cümlənin həmçinin xəbərləri eyni şəxsdədir (III şəxsin təki).

Göründüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin xəbərləri həmçinin xəbərlə sadə cümlələrdən fərqli olaraq müxtəlif şəxslərdə ifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün məna əlaqələrinə şamil edilə bilməz. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən də eyni şəxslə ifadə oluna bilər. Ancaq hər bir xəbər fərqli fikir predmetinə (mübtədasına) bağlı olur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin eyni şəxsdə olması da bəzən bu cür konstruksiyalarla həmçinin xəbərlə sadə cümlələr arasındakı sərhədin müəyyən edilməsində çətinlik yaradır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

- *Nailə mahnı bəstələdi, onu oxudu* (sadə cümlə);
- *Nailə mahnı bəstələdi, onu oxuduq* (tabesiz mürəkkəb cümlə);
- *Nailə hansını bəstələdi, onu oxudu* (tabeli mürəkkəb cümlə).

Göründüyü kimi, müxtəlif konstruksiyalı bu cümlələrdə həmcins xəbərlər, eləcə də komponentlər intonasiya vasitəsilə bağlanıb. Sintaktik baxımdan oxşarlıq mövcud olsa da, 1-ci cümlədə mahnı bəstələyən və oxuyan Nailədir. 2-ci cümlədə birinci komponentin xəbəri III şəxsin təkində, ikinci komponentin xəbəri isə I şəxsin cəmində işlənmişdir. 3-cü cümlənin xəbəri eyni şəxsdədir, bəstələyən də, oxuyan da Nailədir. Lakin cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci cümlə budaq, ikinci cümlə isə baş cümlədir, bağlayıcı söz (*hansı*) və intonasiya ilə bağlanıb.

Budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək üçün baş cümlənin xəbərindən sual vermək kifayətdir: *Nailə oxudu – nəyi? Onu. Yəni nəyi? Bəstələdiyini*. Cümləni sadələşdirək: *Nailə bəstələdiyini oxudu*. Göründüyü kimi, substantivləşmiş işarə əvəzliyinin yerini substantivləşmiş feili sifət (vasitəsiz tamamlıq) əvəz etdi. Deməli, bu cümlə tamamlıq budaq cümləsidir.

Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümləni formalaşdıran komponentlərin xəbərlərinin eyni şəxsdə olması onu xəbərləri eyni şəxsdə ifadə olunan həmcins xəbərlə sadə cümlə ilə qarışıq salmağa əsas vermir. Bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, həmcins xəbərlə sadə cümlədə xəbərlər təsdiq və inkar formada ola bilər, lakin onlar müxtəlif şəxslərdə və müxtəlif feil şəkilləri ilə ifadə oluna bilmir. Məsələn, *Adam boyuna yox, ağına güvənər. Tıbağa qınından çıxdı, qınınu bəyənmedi. Mərd igidlər süfrə açar, ad alar* (Atalar sözləri).

Sintaktik təhlil mövzulararası inteqrasiyanın qurulmasına, öyrənilən mövzuların təkrarlanaraq möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır. Əgər müəllim sadə cümlənin tərkib hissələrini və onun həmcins üzvlər vasitəsilə genişlənmə yollarını şagirdlərə mənimsədə bilibsə, mürəkkəb cümlələrin tədrisi zamanı çətinlik çəkməyəcək, əksinə, əldə edilmiş bilikləri daha da möhkəmləndirəcək. Müəllim mürəkkəb cümləni tədris edərkən onu sadə cümlə ilə müqayisə edərsə, mövzu daha yaxşı mənimsənilər.

Aşağıda verilən məzmunca oxşar cümlələri təhlilə cəlb edək:

- *Qış fəslinə baxmayaraq, hava istidir* (sadə cümlə);
- *Qış fəslidir, ancaq hava istidir* (qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə);
- *Düzdür, qış fəslidir, ancaq hava istidir* (qarşılaşdırma budaq cümləsi – tabeli mürəkkəb cümlə).

Bu cümlələrin təhlili zamanı onların məzmunca oxşar, lakin quruluşca fərqli olduğu, sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki və ya daha artıq qrammatik əsasa malik olduğu və digər oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Nəticə

- Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair formalaşmış elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, tərkib hissələrinin quruluşu və tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsi zamanı bir çox çətinliklər yaranır.
- Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri bəzən tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır.
- Sadə cümlələrin həmcins xəbərləri eyni şəxsdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri isə mübtədadan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə olur.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən də eyni şəxslə ifadə oluna bilər.
- Aparılan müşahidələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin eyni şəxsdə ola bilməsi bəzən bu cür konstruksiyalarla həmcins xəbərlə sadə cümlə arasında olan sərhədin müəyyən edilməsində də çətinlik yaradır.
- Müəllim mürəkkəb cümləni tədris edərkən onu sadə cümlə ilə müqayisə əsasında izah etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin informasiya bazası*. <https://azerbaycandili.az>
2. Bəliyev, N., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Qismət”.
3. Həsənov, A., Abdullayev, Ə., Seyidov, Y. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. VI nəşr. “Şərq-Qərb”.
4. Hümətova, R. (2017). *Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları*. “Elm və təhsil”.
5. Hümətova, R. (2023). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “ADPU nəşriyyatı”.
6. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Adiloğlu”.
7. Kazımov, Q. (2000). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Ünsiyyət” nəşriyyatı.
8. Qurbanov, A. (2004). *Azərbaycan dilçiliyi problemləri*. II cild. “Nurlan”.
9. Seyidov, Y. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. III cild. “Elm və təhsil”.
10. Tanrıverdi, Ə. (2010). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. “Elm və təhsil”.